عنصر العاطفة فی نهج البلاغة

دکترسید خلیل باستان*

چکیده:

کتاب نهج البلاغه دارای ارزشهای فراوانی در زمینه های گوناگون می باشد ، و آنچه که ما اکنون می خواهیم آن را بیان کنیم اهمیت فنون ادبی این کتاب مقدس که زاییده اندیشه های پیشوای سخنوران و سرآمد نکته گویان و جاودگر کلام و بیان امیرمؤمنان علی (ع) . و اندک درنگی نزد یکی از عناصر ادبی که به خطبه های بلیغ نهج البلاغه رنگ بخشیده و آن چیزی نیست مگر عنصر عاطفه .

با توجه به اینکه این درنگ گذرا و کوتاه است راه برای اندیشمندان هموار کرده و نظر ادیبان و شعرا را به منبع احساسات هدایت کرده و چگونگی به کارگیری همین احساسات در بیان مطالب از سوی کسانی که این کتاب شریف را در این زمینه (فنون ادبی)الگوی خود قرار داده اند.

واژه های کلیدی : عاطفه ، نهج البلاغه ، آراء ادیبان .

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد الله رب العالمین ، والصلاة والسلام علی اشرف الانبیاء و المرسلین محمد و آله الطیّبین الطاهرین . لابدّ و ان نشیر الی بعض المفاهیم للعاطفة قبل الخوض فی صلب الموضوع فنقول :

اولاً: تعریف العاطفة :

---

* دانشگاه علامه طباطبائی

العاطفة فی اللغة مشتقة من العطف، و لها استعمالات مختلفة فهی متعدیة مثل قولک عطف الوسادة : ای ثناها، و عطف الشی ء : ای أمالـه و حنـاه و عطـف الثـوب : ای ارتداه ، وتتعدی ب (الی و علی وعن) مثل قولک عطف الی : ای مال ، و عطف عـن : ای انصرف و عطف علی : ای اشفق علی . و تسـتعمل فـی الابـواب المزیـدة مثـل تعاطف فی مشیه :ای حرک رأسه و تمایل ، و تعاطفوا: ای عطف بعضهم علی بعض و انعطف : ای انثی . و تعطف علیه : ای اشفق ، والعاطف: ای الازار ... و کذالک یقـال عطفت الناقة علی ولدها :ای حنت علیه ، و تعطـف علیـه : ای رقّ لـه و بـرّه و امـا العاطفة فتسعمل بمعنی الشفقة او الرحم و یقال امرأه عطوف : محبة لزوجها او ابنـها ، والذی ذکرناه باختصار عمّا ورد فی اللسان لابن منظور ج ۲: ۸۱۲ ، و مجمع البحرین للطریحیّ ص ۳۸۵، و التاج للزبیدیّ ج ۲: ۲۰۰ ، والصحاح للجواهریّ ج۴: ۱۴۰۵.

و لکن اری الراغب الاصفهانی لخصّ الکلام و أصاب البیان لمّا قال : العطف یقال فـی الشیء إذاثنی أحد طرفیه الی الآخر کعطف الغصن و الوسادة و الحبل و ...

و یستعار للمیل و الشفقة اذا عدی ب (علی) عطف علیه و ثناه و ...

و اذا عدی ب (عن) یکون علی الضدّ نحو عطفت عن فلان (۱)

ثانیاً : ماهیة العاطفة :

المقصود بها مقابلة الفکر (العقل) ، فالادراک البشری یتّخذ مجراه عـن طریـق هذیـن العنصرین ، و لابدّ للعاطفه ان تشغل حیّزا صغیراً حیال الاستجابة البشریة :

ثالثاً : تفاوت العاطفة :

فهی تختلف عن انسان الی آخر ، و فی موضوع الـی آخـر ، کمـا تختلـف بصمـا ت الاصابع بین الناس ، فالتشابه فی العاطفة محال کما هوالحـال فـی البصمـات للیـد و الصوت .

فهی تشتد اجباناً و تضعف اخری لدی البشر ، فالادباء یحملونها علی اشدّ الوانها و الآخرون اقلّ ، و لها مراتب مختلفة بین الادباء .

فالادیب بواسطتها یطلع علی خفایا و اسرار الحیاة ما لم یطلع علیه الآخرون ، و هو یحسّها فی صمیمها مجردة عن الملابسات و الحدود الزمنیة ، یحسّها کما انبقت اول مرّة من نبعها الاصیل ، و کما تدفقت غیر منقطعة فی مجراها الواسع الکبیر .

رابعاً : اهمیة العاطفة :

و للعاطفة دورٌ کبیرٌ ، خاصة فی الخطب والشعر الغنائی ؛ فانه یتطلب موقفها الی العاطفة اکثر تحریکا للجمهور و استثارة لمشاعر هم و احاسیسهم ، و بناء علی هذا تحتلّ العاطفة فیهما مساحة اکبر .

خامساً :خلودالادب :

بها و بعناصر اخری تمنح الادب صفة الخلود و البقاء حیث هی العامل المحرک لاحاسیس الادباء و الجماهیر معاً حیث اطّلع علیها النقاد القدامی و المعاصرون ، و سنقف علی آرائهم بعد قلیل .

سادساً : مصدر العاطفة :

جعلها صاحب العمدة فی اربعه اشیاء قائلاً : قواعد الشعر اربع:الرغبة و الرهبة و الطرب و الغضب (٢) ، و جعلها آخرون فی اثاره الجمال ... و هناک طائفة اخری ارجعوها الی المشارکة فی الحیاة .

و الرأی الأول اقرب الی الصواب .

سابعاً : موطنها القلب .

جعلها ابن ابی الحدید فی القلب و النفس ذلک لمّا عبر عن مشاعره و تأثره بالخطبة ١٠٩ قائلا: لینظر الناظر الی ما علیها من البهاء و الجلالة و الرواء و الدیباجة و ما

یحثه من الروعة والرهبة و المخافة و الخشیة . (۳) فلاتحصل الرهبة و الخوف والرغبة و الخشیة الا فی القلب . او یقول فی الخطبة ۲۲۱ من أراد أن یعظ او یخوّف و یقرع صفات القلب ... فلیأت بمثل هذه الموعظة، و اخری عبّرعنها بالطبیعة حیث یقول فی شرحه للخطبة ۲۲۱ و انّی لاطیل التعجّب من رجل یخطب فی الحرب بکلام یدلّ ان طبعه مناسب لطباع... ثم یخطب فی ذلک الموقف بعینه اذا اراد الموعظة بکلام یدلّ علی ان طبعه مشاکل لطباع الرهبان . (۴) فموطن العاطفة عند ابن ابی الحدید (القلب) الذی یشعر به الروعة و الرهبة فاذا رسخت فی القلب اصبحت من طبیعة الانسان و الی هذا المعنی اشار البحتری فی قصیدته التی یصف فیها الذئب قائلاً:

فاتبعتها اخری ، فاظللت نصلها بحیث یکون اللبّ و الرعب و الحقد

و ما یقصد من وراء اللبّ و الرعب و الحقد الا القلب ، و اثبتت الدراسات الحدیثة بانها کشفت موطن الخوف فی القلب .

نعم لقد سبق القرآن العظیم الادباء قاطبة فی هذا المضمار و فی هذا المعنی لمّا قال :

۱-سنلقی فی قلوب الذین کفروا الرعب (آل عمران ، ص ۱۵۱)

۲-و اذا ذکرالله وحده اشمأزت قلوب الذین لا یؤمنون بالآخرة (الزمر، ۴۵)

۳-انّما المؤمنون الذین اذا ذکرالله و جلت قلوبهم (الانفال ، ۲)

۴-ألم یأن للذین آمنوا ان تخشع قلوبهم لذکر الله (الحدید ، ۱۶) .

و الی آیاتٍ و آیاتٍ کثیرة ، ارجو من الله تعالی ان یوفقنی یوماً لاستخراج المعانی المختلفة المستعملة فی القرآن الکریم و المحاور التی تطرق الیها .

ثامناً : شروط العاطفة : جعلها ابن الحدید فی شرطین ، الاوّل : تکون العاطفة قوّیة بحیث لوکان المستمع صخرا لذابت قواه کما ذکر ابن ابی الحدید فی الخطبة ۱۰۹ قائلاً

: حتی لو تلیت علی زندیق ملحد مصمّ علی اعتقاد نفی البعث و النشور لهدمت قواه و أرعبت قلبه و أضعفت نفسه و زلزلت اعتقاه، الثانی: التسلیم : یجب ان تکون العاطفة مؤثرة فی مستمعها بحیث یتمّ الاستسلام له فی النهایة کما یقول ابن ابی الحدید فی شرحه الکتاب ٣١: (٥) اسقر أنی ابوالفرج محمّد بن عباد (ره) ، و أنا یومئذ حدث هذه الوصیّة ، فقر أتها علیه من حفظی فلمّا وصلت الی هذا الموضع صاح صیحة شدیدة و سقط و کان جبّاراً قاسی القلب ، و تراه یقول فی شرح الخطبة ٢٢١: و ینبغی لو اجتمع فصحاء العرب قاطبة فی مجلس وتلی علیهم ان یسجدوا له کما سجد الشعراء لقول عدی بن الرقاع : (قلم اصاب من الدواة مدادها) .

فلمّا قیل لهم فی ذلک قالوا: انّا نعرف مواضع السجود فی الشعر کما تعرفون مواضع السجود فی القرآن . (٦) و یقول فی الخطبة ٩١ : و اقسم ان هذا الکلام اذا تأمّله اللبیب أقشعر جلده و رجف قلبه و استثعر عظمة الله العظیم فی روعه و جلده و هام نحوه و غلب الوجد علیه و کاد ان یخرج من مسکه شوقاً و ان یفارق هیکله صبابة و وجداً.

والخلاصة ، یجب ان تکون للعاطفة اثر السحر بحیث تؤدی فی النهایة الی الاستسلام و الرضوخ مهما کان المخاطب قاسی القلب .

و ان کان المخاطب موالیاَ فلیس له الا طریق السجود امامها . فاذا کانت کذالک فهی توجب الفخر و الاعتزاز ، و الخلود البقاء .

تاسعاً: صدق العاطفة :

یقول سیّد قطب : (۷) (و ان یکون للشاعر طابع خاص و ان یستطیع ان یصلنا بالکون الکبیر اذا کان صادقاً ... و لکن ای صدق ؟ لسنا نعنی الواقعی ، فذالک مبحث یهمّ الاخلاق، انّما نعنی صدق الشعور بالحیاة و صدق التأثر بالمشاعر ای الصدق الفنیّ).

هذا و بعد الوقوف قلیلاً عند بعض المصطلحات فی هذا الباب نسوق الحدیث حول بعض الذین تاثروا عاطفیاً بنهج البلاغة قدیماً و حدیثاً من ارباب الفن و الادب الذین طار صیتهم فی الآفاق و شغلت مآثرهم مدی الازمان من اصحاب العقائد المختلفة من الشعبین العربی و الایرانی ، و نقف علی جانب من اهمیّه نهج البلاغه الذی هو دون کلام الخالق و فوق الکلام المخلوق ، ثم نتخذه منطقاً عملیاً فی حیاتنا الیومیة و به سنکتسب المعالی و نفوز بالجنان .

فنشیر اولا الی المعاصرین لامیرالمؤمنین (ع) و الی القدمی من اهل الادب ثم الی المعاصرین للفترة الحدیثة فمن الطائفة الاولی :

۱- ابن عبّاس (حبرالامة) : طرب ابن عبّاس لکلام امیر المؤمنین (ع) فی خطبته الثالثة من نهج البلاغة (الشقشقیة) ، و تمنّی ان یستمرّ علی(ع) فی کلامه و ذلک لمّا قال: یا امیرالمؤمنین : لو اطردت خطبتک من حیث افضت (و ما کانت هذه الا عن طریق العاطفة)، فا جابه قائلاً : هیهات یابن عباس تلک شقشقة هدرت ثم قرّت ، و فی ذلک الحین ابرز ابن عبّاس اسفه الشدید و عاطفة المتأجّجة متسمکاً بالقسم العظیم قائلاً : (فو الله ما اسفت علی کلام قطّ کاسفی علی هذا الکلام الا ان یکون امیرالمؤمنین (ع) بلغ منه حیث اراد) (۸).

و یقول صاحب الکاشف نقلاً ابن عبّاس :انّه کان یسرّ و یفرح حین یقول : (ما انتفعت بعد کلام رسول الله (ص) کانتفاعی بهذا الکلام (۹) یقصد به قول علیّ (ع) : بینا هو

یستقیلها فی حیاته، فاظهار الفرح و السرور ما هو الا الطرب الذی هو احد ارکان العاطفة .

۲- ابن عفیف الازدی (۱۰) :

یقول الجاحظ لمّا انتهی امیرالمؤمنین (ع) من خطبة الجهادیة ۲۷، (قام رجل من الازد یقال له فلان بن عفیف ثم اخذ بید اخٍ له فقال : یا امیرالمؤمنین : انا و اخی کما قال الله : ربّ انّی لا املک الا نفسی و اخی، فمرنا بامرک ، فو الله لنضربنّ دونک و ان حال دونک جمر الغضا و شوک القتاد) (۱۱) و اعلم ان الاستعداد من قبل الشعب للبراز و الخوض فی سوح القتال لیس بالامر البسیط کما یقول ربّ العالمین (مالکم اذا قیل لکم انفروا فی سبیل الله اثا قلتم الی الارض) (التوبه ، ۲۸) ، لان الانسان یعلم ان الموت فی ساحةالقتال متحمل جداً فعلیه ان یهرب منه الا ان یکون قد اثر فیه سحر البیان ، کما نری ان هذا الشعور یتصاعد التهاباً عند ابن عفیف بکلّ شوق و حرارة :

۳- همّام (۱۲) (من احد اصحاب امیرالمؤمنین (ع) و کان عابداً زاهداً):

من المعلوم انّ الحبّ یمثل اعالی قلل العاطفة فما من ادیب او شاعر الا و مارس الحبّ فی حیاته ، وعشق هذه العاطفة دهرا من زمانه حتی افرط فیها بعض الشعراء فاصبحوا مجانین کما یقولون ، فعاقبة هذا الحبّ ان تجعل الانسان مجنوناً ، وهل سمعت عمّن مات حبّاً او عشقاً ؟ ربّما ... و لکن انظر الی هذه العاطفة ، عاطفة الحبّ فی الله ، کیف تصنع باهلها ؟ و انظر الی امیرالمؤمنین (ع) کیف اخذ یصعّد لهیب نار هذه العاطفة عند همّام ؟ حتی اشتاق همّام لربّ العالمین و وصل الامر به الی ما وصل الیه من تسلیم نفسه الطاهره لمالکها القدیر .

۴- الجمهور:

یقول السیّد الرضیّ (ره) فی الخطبة ۸۳ المسمّاة بالغراء : جاء فی الخبر انه لمّا خطب الامام (ع) بهذه الخطبة اقشعرت لها الجلود ، و بکت العیون و رجفت القلوب .

وهذا هو الهدف الاسمی فی الادب هو ان یثیر الادیب الاحاسیس لذی الجماهیر عن طریق الاسماع الواعیة و الانظار الثاقبة و العقول الحازمة ، بحیث من یسمع یخشع قلبه ، و من یری یعتبر ، کما یقول الامام (ع): فهل ینتظر اهل بضاضة(رقة جلد) الشباب الا حوانی الهرم ؟ و اهل غضارة الصحة الا نوازل السقم؟ و اهل مدّة البقاء الا آونة الفناء؟ ثم یخاطب العقول قائلاً :ام هذا الذی انشاه فی ظلمات الارحام ، و شغف الاستار (استعارة للمشیمیة) نطفة دهاقاً و علقة محاقاً و جنیناً و راضعاً ولیداً و یافعاً ...هکذا تری روح الحبّ و الشوق حاکمة علی ارجاء هذا الخطبة و ما یشبهها و لیس للمخاطب طریقاً سوی الاستسلام امامها کما یقول الرضیّ (ره) . هکذا تصنع العواطف الدینیة الصادقة باهلها و مخاطیبها .

و اما من الطائفة الثانیة :

۱-السیّد شریف الرضیّ:

الف: قول السیّد (ره) فی مقدمته لنهج البلاغة (۱۲) : فاجمعت بتوفیق الله تعالی علی الابتداء باختیار محاسن الخطب ثم محاسن الکتب ثم محاسن الحکم والادب ... ، فالذی یقدم علی اختیار المحاسن من الکلام لابدّ ان یکون من ارباب الصنعه اوّلاً ثم لا تطاوعه نفسه الی هذا العمل الجبّار الا بعد ان تأثرت نفسه بالکلام ، بل قل لایتمّ هذا الاختیار الاّ بعد الاحساس و الشعور بالعاطفة النابضة بالحیاة لکلام المولی (ع) .

باء : و یقول السیّد (ره) فـی خطبـة : ۲۱ مـن نـهج البلاغـة (۱۳) : ان هـذا الکـلام (تخففوا تلحقوا) لو وزن بعد کلام الله سبحانه و بعد کلام رسول الله (ص) بکـلّ کـلام لمال به راجحاً و برز علیه سابقاً.

فانّک لتری فی کلام الرضیّ(ره) سرّ اختیاره لکـلام امـیرالمؤمنین (ع) بعـد مـا ابـرز العاطفة بصورة حکم علی کلامه (ع) و هذا یدلّ علیّ عمق تاثیره بـهذه العاطفـة، و الا کان یمرّ من جانبه مرّ الکرام ، و لقد ابرز السیّد (ره) هذه العواطف فی مواطن مختلفـة من النهج فمنها الخطبة ۲۸ (۱۴) حیث یقول :لوکان کلام یأخذ بالاعناق الی الزهد فی الدنیا ، و یضطر الی عمل الآخره لکان هذا الکلام ، وکفی به قاطعاً لعلائـق الآمـال و قادحاً زناد الاتّعاظ و الازدجار ، و کذلک تری تصاعد هذه العاطفه عنـد الرضـیّ(ره) لما یواجه الکلمات القصار ذات الفصاحة و البلاغـة ، و یصـدر احکامـه بحکمةبالغـة حیث یقول فی الحکمة ۸۱ قال علیّ (ع) : قیمة کل امری ما یحسنه ، قال الرضـیّ: و هی الکلمة التی لا تصاب لها قیمة و لا توزن بهاحکمة ، ولا تقرن الیها کلمة:و کذلـک تجد راياً مشابها لهذا الرأی من قبل الجاحظ ، ثم انظر الی رأیه فی الحکمة ۸۸ حیـث یقول : و هذا من محاسن الاستخراج و لطائف الاستنباط . ثم یبلغ به الامر الـی حـدّ الاستغراب فی عاطفة لمّا یصل الی الحکمة ۹۳ فیقول : و هذا من غریب ما سمع منـه فی التفسیر ، و اخیراً لنستمع له فی الحکمة ۱۵۰ حیث یقول : و لو لم یکن فـی هـذا الکتاب الا هذا الکلام (لا تکن ممّن یرجو الآخرة بغیر العمل...) لکفی بـه موعظـة ناجعة و حکمة بالغة و بصیرة لمبصر و عبرة لناظر مفکر.

۲- عبدالحیمدبن یحیی (۱۵) و ابن نباته (۱۶) : (یعتقدان ان نهج البلاغة معین الادباء و البلغاء)ینقل ابن ابی الحدید (۱۵) : قال عبدالحمید بن یحیی حفظت سبعین خطبة من خطب الاصلع ففاصت ثم فاضت (۱۷) .

فخطبه (ع) من وجهه نظر هذا الکاتب (القلیل الادب)مصدر العاطفة بل قُلْ انها الینبوع الفوّار للعواطف والی هذا المعنی یشیر ایضاً ابن نباتة بقوله : حفظت من الخطابة کنزاً لا یزیده الانفاق الا سعة و کثیرةً ، حفظت مائة فصل من مواعظ علیّ بن ابی طالب .

۳- ابن ابی الحدید :

کفاه فخراً انه صاحب اکبر شرح بقی خالداً فی ساحة الادب طول الدهر . بحیث یعدّ شرحه الیوم لنهج البلاغة من امهات المصادر ، والذی یطالع هذا السفر العظیم سیقف علی ثقافة ابن ابی الحدید الادبیّة ، و ذوقه الغنیّ و ...، و انّنا اخترنا فقرات ثلاثة من تعلیقاته فی النهج ترشدنا الی تأثره الکبیر بعنصر العاطفة المتجلّیة فی ادب نهج البلاغة العظیم .

الف:یقول ابن ابی الحدید فی مقدمته (۱۸) : و رصعه (ابن ابی الحدید) من المواعظ الزهدیّة والزواجر الدینیّة والحکم النفسیّة و الادب الخلقیّة لفقره (نهج البلاغة) ، والمشاکلة لدرره ، و المتظمة مع معانیه فی سمط (الخیط مادام الدّر منتظماً فیه) ، المتسقة مع جواهره فی لطّ (قلادة) ، بما یهزا بشنوف (القراط) النضار، و یخجل قطع الروض غبّ القطار .

تعابیره : المشاکلة ... المنتظمة ... المتسعة... تدلّ علی عمق تاثیره عاطفیاً بادب نهج البلاغة .

باء : یقول ابن ابی الحدید فی الخطبه ۹۱ المسماة بالاشباح: و اقسم انّ هذا الکلام اذا تامّله اللبیت اقشعرّ جلده ، و رجف قلبه ، و استشعر عظمة الله فی روعه و جلده ، و هام نحوه ، وغلب الوجد علیه، و کاد ان یخرج من مسکه شوقاً و ان یفارق هیکله صبابة و وجداً .

تری فی هذا الکلام تعالی المحبة حیث اتخذت من الشوق مظلة و من الوجد لوناً ثابتاً، فحیی الله هذا الجمال العاطفی الذی لا یتمالکه الادباء و لا یفارقه المستمعون ، فعلینا الاقبال علی هذا الفنّ الادبی الخصب ، المملوء بالعواطف والحبّ ، فما احوجنا الیه فی ایامنا هذه وحتی الایام المقبلة .

جیم : رأی و قسم و عاطفة :

انظر الی هذا الاعجاز الادبی لکبیر الفنانین ، صاحب النظرة الثاقبة فی الفنّ الادبی ، ذی التجارب الادبیّة الناصعة ،کیف مزج الفکر (العقل) بالعاطفة فی بیانه التالی ؟

یقول ابن ابی الحدید فی شرحه (۱۹) الخطبة ۲۲۱ : لمّا وصل الی هذه العبارة (سلکوا فی بطون البرزخ ... الی آخر الخطبة) ، من اراد ان یعظ و یخوّف و یقرع صفات القلوب ، و یعرف قدر الدنیا و تصرّفها باهلها فلیأت بمثل هذا الموعظة فی مثل هذا الکلام الفصیح ، و الاّ فلیمسک ، فانّ السکوت استر ، و العیّ خیر من منطق یفضح صاحبه .

و من تامّل هذا الفصل علم صدق معاویة فی قوله فیه (والله ما سنّ الفصاحة لقریش غیره) ، وینبغی لو اجتمع فصحاء العرب قاطبة فی مجلس ، و تلی علیهم ان یسجدوا له کما سجد الشعراء لقول عدی بن الرقاع (۲۰) (قلم اصاب من الدواة مدادها) فلمّا

قیل لهم فی ذلک قالوا : انّا نعرف مواضع السجود فی الشّعر کما تعرفون مواضع السجود فی القرآن (۲۱) .

و انّی لاطیل التعجب من رجل یخطب فی الحرب بکلام یدلّ علی ان طبعه مناسب لطباع الاسود و النمور و امثالها من السباع الضاریة ، ثم یخطب فی ذالک الموقف بعینه اذا اراد المواعظة بکلام یدلّ علی انّ طبعه مشاکل لطباع الرهبان لابسی المسوح الذین لم یأکلوا لحماً و لم یریقوا دماءً ، فتارةً یکون فی صورة بسطام بن قیس الشیبانیّ (۲۲) و عتیبة ابن الحرث الیربوعیّ و عامربن الطفیل العامریّ (۲۳) ، و تارةً یکون فی صورة سقراط الحبر الیونانیّ ویوحنّا المغمدان الاسرائیلیّ و المسیح ابن مریم الالهیّ.

و اقسم بمن تقسم الامم کلها به ، لقد قرأت هذا الخطبة منذ خمسین سنة و الی الآن اکثر من الف مرّة ، ما قرأتها الا و احدثت عندی روعة و خوفاً و عظمة ، و اثرت فی قلبی و جیبا (خوفاً) و فی اعضائی رعدة و لا تأملتها الا و ذکرت الموتی من اهلی واقاربی و ارباب ودّی ، و خیلت فی نفسی انّی انا ذلک الشخص الذی وصف علیه السلام حاله .

وکم قد قال الواعظون و الخطباء و الفصحاء فی هذا المعنی ، و کم وقفت علی ما قالوه و تکرر وقوفی علیه فلم اجد لشیء منه مثل تأثیر هذا الکلام فی نفسی فامّا ان یکون ذلک لعقیدتی فی قائله ،او کانت نیة القائل صالحةو یقینه کان ثابتاً واخلاصه کان محضاًخالصاً ،فکان تأثیره قوله فی النفوس اعظم و سریان موعظته فی القلوب ابلغ .

والکلام واضح لا یحتاج الی تفسیر .

و اما المعاصرون للفترة الحدیثة :

فهم علی قسمین : مسلمین و مسیحین ، فالمسلمون علی قسمین ایضاً منهم الا یرانیون ومنهم العرب و اما الایرانیون فنذکر منهم :

۱–العلامة محمد دشتی (الذی انتقال الی جوار ربّه اخیراً (وله الترجمة المعروفة ب (نسخه المعجم المفهرس دشتی) (۲۴) یقول فی مقدمته نقلاً عن جورج جرداق الادیب المعروف الذی تأثر بکلام امیرالمؤمنین علیّ (ع) و أوجد فیه نشاطا حازماً جعله یطالع نهج البلاغة مائتی مرّة، یقول العلامة الشیخ دشتی انّ هذا الکلام اثر فیّ کثیراً و هزّ القیم الشعوریة عندی و اثار العصبیه الدینیة لدیّ ، فلم اکن اتمالک نفسی لمدّة من الزمن .

فانظر الی العاطفه عند الاثنین ماذا صنعت بهما ؟ و ماذا تصوغ و تنتج؟

۲–العلامه فیض الاسلام (۲۵) .

وهو من المترجمین المعاصرین حیث یقول : کنت اطالع هذا الکتاب المقدّس فکان شوقی و تدبری یزداد فیه یوماً بعد یوم فکنت لا أری شیئاً سوی کتاب نهج البلاغة و لم اسمع کلاماً الاّ کلام امیرالمؤمنین (ع) . هکذا هو ادب نهج البلاغة ، یؤثر علی العواطف المستقرة فی نفوس اصحاب الادب وارباب الفنّ فمتی ما وصل الادیب الی سلم الترقی فبالیقین سیصیب الهدف المنشود.

۳–العلامة السیّد جواد المصطفوی :

یقول فی کتابه الکاشف (۲۶) : لقد کنت حفیّاً بهذا الکتاب منذه عضاضة الغصن ، و میعة الشباب اقضی ، معه طویل الساعات ، اردد عباراته ، واستنبط معانیه . فنزلته منزلة السمیر و الجلیس و خلوت الیه کلما فقد الانیس .

من احدی سمات الادب البارزة و التی تفصلها عن العلم هو عدم استجلاب المـــلال و الضجر خلافاً لما هو الحاکم فی العلوم ، فعلی الادیب السیر قدمـــاً علـی خطـی نـهج البلاغة حتی ینشد ضالته .

۴-الدکتور اسد الله مبشریّ (۲۷) :

و هو صاحب ترجمه حیث یقول : علی ای حال لو ترجمت هـــذه الکلمـات التی لا نظیر لها وهی معدن النور، آلاف المرات ، لم تکن کافیة ، لانّک تجد فی کـــلّ ترجمة بحراًمملوءًبالجواهر ، وان لکلّ مترجم طریقته الخاصـــة فـی البیـان وان تلـک التراجم ستتبت لنا شقائق نعمان اخری فی مزارع القلوب .

اکرم بهذا البیان الادبی الرائع ، احاسیس صادقة ، نابعة من العاطفة المتاثرة بادب نـهج البلاغة .

۵-الدکتور البستانی :

یقول (۲۸) : (انّ مهمّة الفنّ العظیم هو ان یأسر بها القلوب) و لم یتسر هذا الامـر الا عن طریق العاطفة . وله تحالیل ممتعة للعاطفة فی کتابة لهنج البلاغـــة : و امـاّ الادبـاء العرب المعاصرون فنذکر منهم :

۱-الدکتور عمرفروخ (۲۹) :

یقول : وکانت غایة الخطابة التأثیر البلاغی من طریق الالفاظ و التراکیب التـی تحـسّ العاطفة و تذکربالمثال العلیا ، و تذکی شعلة الدین فی النفوس فی الجموع الحاشـدة لا الاقناع البر هانیّ الذی یحتکم فیه المتناظرون الی العقل و المنطق . لم تر تجلیـا لـهذا الکلام الا انّ تطالع خطب نهج البلاغة لامیرالمؤمنین (ع) .

۲-الاستاذ الدکتور صبحی الصالح (۳۰) :

ذکر الدکتور صبحی الصالح فی مقدمه کتابه مظهراً لبعض انفعلاته و احاسیسه حیال کلام الامام (ع) قائلا:

الف: (خطبته الشقشقیة التی فاضت علی لسانه هادرة فکانت –کمال قال ـ شقشقة هدرت ثم قرّت ، و امتلات بالفاظ التاوّه و التوجّع و الانین .) و المعروف انّ التّاوه و الوجع والانین لایصدر الا عن مصدر الغضب و ما الغضب الا رکن من ارکان العاطفة ، و مرّة یری العاطفة ناشئة من الرغبة و الرهبة حیث یقول : (و رسم المشاهد الآخرة لوحاتٍ کمالاتٍ فاراع و أرهب، و انّ علیاً (ع) لا یری کالنار نام هاربها ، و لا کالجنة نام طالبها .) و کذلک انّک تری تصاعد هذه الرهبة فی کلامه ، و وصیته لابنه محمّد بن الحنفیّة یوم الجمل : تِدْ فی الارض قدمک ، ارم ببصرک اقصی القوم ، و غضّ بصرک ، واعلم انّ النصر من عند الله سبحانه) ، فما احلی هذه الصور الرائعة حیث تجعلک امام بطل مرهوب لا یخاف الاالله تعالی ، فهذا الکلام یزید النشاط ثباتاً فی نفسه مخاطبه و لمّا تحقق الصورة و تتکامل لدی ابنه تزید العدوّ رعباً و فراراً . روعة وجمال لن تصیب مثلیها الا قلیلا.

وتری ایضاً صبحی الصالح یشیر الی اصل آخر من اصول العاطفة الا وهو الخوف حیث یقول : (و یخوّف الناس عاقبة الظلم و الجور قائلاً : لیس فی الجور عوض من العدل . ویکره الیهم الشرّ قائلاً (فالغالب بالشّر مغلوب) و کذلک تراه یخوّف من الخیانة قائلاً (فانّ اعظم الخیانة خیانة الامّة ، و افظع العشّ غشّ الامة.)

باء: واخری یذکر صبحی الصالح (٣١) عللًا لهذه العواطف الخصبة التی القت ظلها علی النهج امّا ناشئة من المحیط الخارجی له (ع) : (فانّ ما تخلل حیاته السیاسیة من الا حداث المریرة الهب مشاعره و اثار عواطفه) و اما ناشئة من المحیط الداخلی

لنفسه الطاهرة (ع) و امّا عاطفة علیّ فثائرة جیاشة تستمدّ دوافعها من نفسه الغنیة بالانفعالات ، و عقیدته الثابتة علی الحقّ، فما تکلّم الاّ و به حاجة الی الکلام ، و ما خطب الاّ و لدیه باعث علی الخطابة) (۳۲) .

۳-عبدالله نعمة :

هو صاحب کتاب الادب فی ظلّ التشیّع یقول (۳۳) : (فقد رایت الامام استهل خطبته بالترغیب فی الجهاد، و ذکرآثاره و منزلته عند الله ، و انّه باب من ابواب الجنة ، اختصّ به اولیائه الراغبین فیه ، ثمّ أوعد تارک الجهاد و خوّفه من ترکه الذی یجرّ من ورائه الضعف و الاستکانة والعبودیة و سیطرة الاجنبی علیه ثم اثارة النخوة فیهم بقضیةغزو الاعداء لهم فی دیارهم ، وتعرض لفعل الغامدیّ قائد تلک الغزوة ، وکیف قتل الرجال و هزم المسلحة وما اُرتکب هناک من الجرائم الکبیرة ، ثم انه لمس بیده نقطة حساسة هی اهم ما یثیر الرجل المسلم و یلهب فی رأسه النخوة و الغیرة و هی قضیة العرض ، فقد اخبر هم انّ الرجل من جند الغامدیّ کان یدخل علی المرأة فیسلبها حلیها و یمضی بامان لا یمکنها ان تعتصم منه ، و قد رأیت کیف عرض فی خطبه الی نقاط کثیرة من شأنها ان تلهب حماسهم و تذکی شعورهم) فعنصر العاطفة من اهم ما تمتاز بها خطبه علیه السلام .

وامّا المسیحون المعاصرون من اصحاب الذوق الادبیّ الرائع الذین لا یشکّ فیهم احد ، فمنهم :

۱-جورج جرداق صاحب موسوعة الامام علی صوت العدالة الانسانیة ، یقول (۳۴) (فاذا بها لا تمرّ علی خیاله الخصب و عاطفته الحارة الا لتتحرک و تنمو و تبعث امتدادات و نبض و خفوق ، فما هی الا حیاة). حیث یری جورج جرداق ان

عنصری الخیال و العاطفة یشکلان الحیاة فی نهج البلاغة ، فما اعظمها من فکرة ، و لابدّ للادباء انّ یستمدوا الحیاة من ادب نهج البلاغة .

۲-میخائیل نعیمه:

من احد الادباء اللبنانیین المعاصرین یقول فی مقدمة کتاب جورج جرداق، (۳۵) : (و بطولات الامام ما اقتصرت یوماًعلی میادین الحرب فقد کان بطلاً فی صفاء بصیرته ، و طهارة وجدانه ، و سحر بیانه و ... و... مهما تقادم بها العهد ، لاتزال معقلاً غنیاً نعود الیه الیوم و فی کلّ یوم کلما اشتد بنا الوجود الی بناء حیاة صالحة ، فاضلة) فعلی (ع) بطل فی ساحه البیان و سحره ،و ما یتمّ ذلک الا عن طریق عنصر العاطفة:

۳-حنّا الفاخوری:

یقول (۳۶) ، (الخطب و المواعظ هی اصدق صورة لنفس الامام اودعها اعطر ما فی قلبه من التقوی الحقیقة المرتکزة علی ایمان وثیق بالله و الإعجاب بمخلوقاته وکمالاته و زهده بالخیرات الزائلة ، وایمان الامام ناطق فی کلّ موعظة ، فهی معطرة بذکرالله تتصاعد منها صلوات حارّة جمیلة)

هذا و انما ذکرنا هؤلاء الادباء من طبقات مختلفة و امم متفاوتة و عقائد متفرقة حتی نکون بعدین عن العصبیة العمیاء و لیکون لنا خیر شاهد علی ما نعتقد به من ادب نهج البلاغة الغنی بالعاطفة .

و اخیراً نشیر قلیلاً الی تحلیل عنصر العاطفة فی الخطبة الجهادیة رقم ۲۷فنقول:

اوّلاً : خطاب الوجدان ، حیث خاطب نفسه الکریمة (ع) والمستمعین ، قائلاً : (انی قد دعوتکم الی قتال هؤلاء القوم لیلاً و نهاراً ، سرّ و اعلاناً...) فانّک تری من خلال

الکلام نفسه (ع) مطمئنة ارتیاحاً، لانّه قام بالواجب الملقی علی عاتقه بقوله : دعوتکم لیلاً و نهاراً... و لکن المستمعین اتّخذوا التواکل و الخذلان طریقاً لهم کی لا یفلحوا ابداً.

ثانیاً : تحریک المشاعر والعواطف عن طریق حبّ الوطن حیث قال: (و ملکت علیکم الاوطان) فاحتلال الوطن من قبل العدوّ یثیر الغضب لدی الجمهورحتّی یوصلهم الی حدّ الانتقام من المعتدین . ثم عن طریق العرض ، لقد اشار الیه عبدالله نعمه من قبل و هنا نفصل قلیلاً و نقول :انظر الی تدرجه فی اثاره العاطفة لدی الجماهیر مبتدأ بالمسلمة ثم المعاهدة ، ثم التدرج من الحجل فی الاقدام الی السوار فی الایدی والی القلادة فی الجید و اخیراً القرط فی الآذان ، فهذا التصاعد یصعّد معه الاثارة و الحماسة و الغیرةو الحمیة فی النفوس و تشحنها حقدا و حنقاً علی العدو . ثم عن طریق اثارت الشعور الدینی قائلاً : فیها عجبا! عجبا! – والله – یمیت القلب و یجلب الهمّ من اجتماع هؤلاء القوم علی باطلهم و تفرقکم عن حقکم ! فقبحاً لکم و ترحاً حین صرتم غرضا یرمی : یغار علیکم و لا تغیرون ، و تغزون و لاتغزون و یعصی الله و ترضون ! ثمّ عن طریق الخوف المستولی فی نفوسهم حیث یقول: فانتم والله من السیف افرّ، و لیست المسألة ،مسأله الصیف والشتاء والحرّو البرد انّما هو الخوف من العدوّ . ثم عن طریق صدق العاطفة : حیث یقسم بالله العظیم قائلاً : فوالله ما غزی قومٌ قطّ فی عقر دارهم (وسطها) الا ذلوا ، ثم تراه بنفعل مراراً خلال الخطبة و یدعو علیهم بالویل و الثبور قائلاً لهم : فبحاً لکم و ترحاً (هماً وحزناً)، واخری : قاتلکم الله لقد ملأتم قبلی قحیاً (ما فی الجرح من صدید) ، و شحنتم (ملاتم) صدری غیظاً ، و جر عتمونی نغب (جرح التهمام (الهم) انفاساً (جرعة بعد جرعة) و افسدتم علیّ رایی بالعصیان و الخذلان .

واخيراً تبدو امارات اليأس فی كلامه حيث يقول : لوددت انّی لم اركم ولم اعرفكم معرفة (والله) جرت ندماً و اعقبت سدماً (هماً و غيظا) .

و يختم الخطاب فی النهاية بالمثل المعروف :ولكن لا رأی لمن لا يطاع ، آسياً من الجمهور عارضاًعنهم صفحاً.

النتيجة : اننی اقطع جازماً ان نهج البلاغة مملوء بعناصر الادب الفنية بخاصه العنصر العاطفیّ و لابدّ للمشتغلين فی حقول الادب الاقبال علی ادب نهج البلاغة و التعرّف علی الانواع الادبيّة و القيم الشعورية و التعبيريّة و ... و ... اكثر فاكثر .

الهوامش

۱-الراغب الاصفهانی ، المفردات ، ص ۳۳۸ .

۲-ابن رشیق، العمدة ، ج ۱: ۱۲۰ .

۳-ابن أبی الحدید ، شرح نهج البلاغة ، ج ۲ ، ۲۳۱.

۴-ایضاً ، ج ۳ ، ۵۱.

۵-ایضاً، ج ۴ ، ۳۴.

۶-ایضاً، ج ۳: ۵۱

۷-سیّد قطب ،النقد الادبیّ ، ص ۳۵.

۸-صبحی الصالح ، نهج البلاغة ، ص ۵۰

۹-السیدّ جواد المصطفویّ ، الکاشف، ص ۴.

۱۰- یقول ابن ابی الحدید فی ج ۱: ۱۴۵، هو جندب بن عفیف الازدیّ.

۱۱- الجاحظ، البیان و التبین ، ص ۲۳۹ .

۱۲- هو همّام بن شریح بن یزید بن مرّه ... بن سعد العشیرة ، وکان من شیعة امیرالمؤمنین علیه السلام و اولیائه ، و کان عابداً (ابن الحدید، ج ۲ ، ۵۲۸).

۱۳- صبحی الصالح ، نهج البلاغة ، ص ۳۵.

۱۴- ایضاً، ص ۶۳.

۱۵- هو ابو غالب عبد الحمید بن یحیی بن سعد ، و کان جدّه سعد مولی العلاء بن وهب العامریّ... و کان یعرف بعبد الحمید الاکبر تمییزاً له من عبد الحمید الاصغر....، فلمّا انتقلت الخلاقه الی مروان بن محمد فی اوائل ۱۲۷ هـ ، انتقال معه عبدالحمید من ارمنیية الی دمشق و اصبح الکاتب الاوّل فی الخلاقة الامویّة ... قال ابوالهلال العسکریّ (م ، ۳۹۵هـ) : کان عبد الحمید الکاتب ، استخرج

امثله الکتابة التی رسمها من اللسان الفارسی فحولها الی اللسان العربیّ ، (عمر فروخ ،ج ۱ ، ۷۲۳).

۱۶- هو ابویحیی عبد الرحیم بن محمد بن اسماعیل بن نباتة الحدّ اقیّ الفارقیّ ، ولد سنة ۳۳۵هـ .(بمیا فارقین) ، و عاش واعظاً بحلب فی بلاط سیف الدولة ، و توفی فی وطنه میافارقین سنة ۳۷۴ هـ ، قبل ان یبلغ اربعین سنه من العمر. (برو کلمان ج ۲، ۱۰۸).

۱۷- و قیل انّ هذا القول لابن المقفع .

۱۸- ابن ابی الحدید ، شرح نهج البلاغة ، ج ۱، ۲.

۱۹- ایضاً ج ۳، ۵۱.

۲۰- عدی بن زیدبن مالک بن عدی بن الرقاع بن عصر بن عکّ بن شعل بن معاویةبن الحارث ، کان شاعراً مقدّماً عند بنی امیّة مدّاحاً لهم خاصاً بالولید بن عبدالملک ... وجعله محمد بن سلام فی الطبقةالثالثة من شعراء الاسلام . وکان منزله بدمشق . و هو من حاضرة الشعراء لامن بادیتهم . (الاغانی، ج۹ ، ۲۱۰) ، قال ابن قتیبة فی الشعر و الشعراء فی حق عدی بن الرقاع ،ص ۲۹۲، و هو احسن من وصف ظبیة وصفاً فقال:

کالظبیة البکر الفریدة ترتعی من ارضها قفرانها و عهادها

خضبت لها عقد البراق جبینها من عرکها علجانها و عرادها

....

ترجی اغنّ کانّ ابره رقة قلم اصاب من الدواة مدادها

و ذکر النویریّ القصیدة کاملة فی ج ۴ : ۲۵۴-۲۵۷من کتاب نهایة الارب.

۲۱- ابن الحدید ، شرح نهج البلاغة ، ج ۳ : ۵۱.

۲۲- بسطام بن قیس الشیبانی البکری ، کان من فرسان العرب (دائرة المعارف الاعلمی ، (ج۷ ، ۱۲۶).

۲۳- هو عامر بن الطفیل بن مالک بن جعفر من بنی عامربن صعصعة من قیس عیلان ، ... ولد بعید یوم شعب جبلة ، فی نحو سنة ۶۷ق. (۵۵۵ م) فی نجد و نشأ فارساً ... و هو شاعر فحل مجید برع فی الحماسة و الفخر ... (عمر فروخ ،ج ۲۱۹: ۱) .

۲۴- محمد دشتی ، ترجمه نهج البلاغة ، ص : ۱۴.

۲۵- فیض الاسلام ، ترجمة نهج البلاغة ، ص: ۷ .

۲۶- السیدّ جواد المصطفوی ، الکاشف ، ص ۳ .

۲۷- اسدالله مبشری ، ترجمه نهج البلاغة ، ص ۲۰ .

۲۸- محمود البستانی ، تاریخ الادب العربی ، ص ۲۱۵.

۲۹- عمر فروخ ، تاریخ الادب العربی ، ج ۱ ، ۲۵۶.

۳۰- صبحی الصالح ، نهج البلاغة ، ص ۱ ، وما بعدها .

۳۱- ایضاً، ص ۱۰ .

۳۲- ایضاً ، ص ۱۶.

۳۳- عبدالله نعمه ، فی ظلّ التشیع ، ص ۱۲۲.

۳۴- جورج جرداق ، موسوعة الامام علی ، صوت العدالة الانسانیّة ، ج ۳ : ۲۲۱.

۳۵- ایضاً، ص :۲۰ .

۳۶- حنّا الفاخوری ، تاریخ الادب العربی ، ص ۳۲۵.

المصادر

۱-القرآن الکریم .

۲-ابن ابی الحدید ، شرح نهج البلاغة ، التراث العربی، بیروت .

۳-الاعلمیّ محمد حسین ، دائرة المعارف، الحکمة ، ط ۲، ۱۳۷۴هـ قم .

۴-ابوالفرج الاصفهانی ، الاغانی ، التراث العربی ، ط۱ ، ۱۹۹۴ ، بیروت .

۵-بروکلمان کارل ، تاریخ الادب العربی ، دائرة المعارف ، ط۳ ، مصر .

۶-البستانیّ محمود ، تاریخ الادب العربی ، مجمع البحوث الاسلامیة ، ۱۴۱۰ ، بیروت .

۷-الجاحظ عمروبن بحر، البیان و التبیین . الشرکه اللبنانیّة ، لبنان .

۸-جرداق جورج ، الامام علیّ صوت العدالة الانسانیّة ، مکتبة الحیاة ، ۱۹۷۰، بیروت .

۹-دشتی محمد ، ترجمة نهج البلاغة، نشر مشرقین ، ۱۳۷۹، ایران ، هفتم .

۱۰- الصالح صبحی ، نهج البلاغة ، ۱۳۷۸، بیروت ، الاولی .

۱۱- عبدالباقی محمد ، المعجم المفهرس ، دارالکتب المصریة ، ۱۳۶۴، مصر .

۱۲- الفاخوری حنّا ، تاریخ الادب العربی ، البولیسیة ، بیروت ، السادسة .

۱۳- فروخ عمر ، تاریخ الادب العربی ، دارالعلم ، ۱۳۸۸، بیروت ، الثانیة .

۱۴- فیض الاسلام علی نقی ، ترجمه و شرح نهج البلاغة ، نشر فیض ، ۱۳۶۵، تهران .

۱۵- مبشری اسدالله ، نهج البلاغة ، فرهنگ اسلامی ، ۱۳۶۳، تهران .

۱۶- المصطفوی سیدجواد ، الکاشف ، دارالکتب الاسلامیة ، ۱۳۹۵، تهران ، الثانیة.

۱۷- نعمه عبدالله ، الادب فی ظلّ التشیع ، دارالتوجیة الاسلامیة ، ۱۴۰۰ ، بیروت ، الثانیة .

۱۸- النویری احمد بن عبدالوهاب ، نهایة الارب ، الارشاد القومی ، مصر.